

## II. ʿUMAR ÉS A MAWĀLĪ

1. II. ʿUmar az Egyiptomot hosszú ideig kormányzó ʿAbd al-ʿAziz b. Marwān-nak volt a fia. Anyai részről – s erre nagy súlyt vetett – I. ʿUmartól származott. Medinában született, még Yazid idején (Tab., 1361), s ifjúsága nagyrészt ott töltötte el. A próféta városának hagyományain nevelkedett. Atyja halála után (a.H. 84, vagy 85) i.sz. 703, vagy 704) ʿAbd al-Malik Damaszkuszba hívta, és hozzáadta a leányát feleségül. I. Walīd Higāz helytartója gyanánt Medinába küldte; célja az volt, hogy elődei rossz emlékét eltörölje, s a medinaikat kiengesztelje. Közeli kapcsolatba lépett az ott virágzó írástudó körök és hagyománytudomány mestereivel és nem ütközött meg azon, hogy azok az omajjáda kormányzás – nevezetesen al-Haggāg – gyakorlatában nem kevés kivetnivalót találtak. Ennek az lett a következménye, hogy az ʿirāqi forradalmárok Higāzban kerestek menedéket. Ez természetesen nem tetszett Haggāgnak. Nyomására visszahívták ʿUmart Medinából. Emiatt azonban nem lett kegyvesztett, hiszen Walīd sógora volt, aki is fölöttébb kedvelte őt. Sulaymān is hasonló nagyrabecsüléssel övezte őt.

Az iszlám, mint láttuk, egyre mélyebb gyökereket eresztett az uralkodó családban: Muʿāwiya, ʿAbd al-Malik, Walīd, Sulaymān ennyiben emelkedő sort mutatnak – e sor végén áll ʿUmar. Az ő jámborsága azonban nem hasonlítható elődjeiéhez; vallásos buzgalma teljesen másképpen hatotta át az ő életét, s határozta meg nyilvános tevékenységét. Sulaymān egy kéjenc korhely volt, ʿUmar csaknem aszkéta. Az előbbinek az uralom az élvezet korlátlan eszközeit jelentette, az utóbbira súlyos felelősséget rótt. Bármit tett, szeme előtt (Allah) ítélete lebegett, és örökké attól félt, hogy isten követelményeinek nem felel meg.

A hódító háborúk nem voltak ínyére: jól tudta, hogy azokat nem az istenért, hanem a zsákmány végett folytatták. Mégis, nem vehető biztosra az, hogy a muszlim sereget ő vezette volna először vissza Konstantinápoly alól. Elvi okokból nem vehetett véget a császár elleni szent háborúnak. Az előretolt katonai állomások mindazonáltal földadta, és a csapatokat hátrébb összpontosította. Szívesen feladta volna Transzoxániát is, ha az iszlám néhány városban nem vert volna már szilárd gyökeret. Ám legalább megtiltotta azt, hogy a határokat tovább terjesszék.<sup>1</sup> Figyelme főképpen a bepolitikárra irányult. Vele egy másféle és sokkal jelentősebb fordulat következett be, mint ami Sulaymān és Walīd között történt.

A legfontosabb hivatalnoki helyeket kicserélte. A számára ellenszenves Yazīd b. Muhallabot adósfogsággal sújtotta, mivel a Káspi-tenger melléki zsákmány ötödét nem volt képes kifizetni – e zsákmány összegét, kérkedve, túlságosan magasan adta meg. Hurāsān élére Ğarrāh b. ʿAbd ar-Rahmān al-Hakamī került, Basra-ba ʿAdī b. Artāt al-Fazāri, Kúfa-ba ʿAbd al-Hamīd b. ʿAbd ar-Rahmān al Qurašī, aki I. ʿUmar családjából származott; Mezopotámiába ʿUmar b. Hubayra al-Fazāri ment, Indiába Qutayba egyik testvére: ʿAmr b. Muslim. Ğarrāh (Tab. 1354) és ʿAmr: Haggāg iskolájából kerültek ki, ʿAdī és Hubayra pedig qaysiták voltak. Ám ezeket az embereket nem azért nevezte ki, mert elődjeivel szemben pártot akartak cserélni, nem is a qaysiták és Haggāg iránti elő-

szeretettől, hanem mert derék és igazságos embereknek tartotta őket (Tab. 1383,3). Andaluszia kormányzójának Saḥb b. Malik al-Hawlānī-t, egy jemenit nevezett ki, Afrikába Ismā'īl b. <sup>C</sup>Abd Allāh-ot küldte, mivel tudta, hogy nem hajlanak egyik párthoz sem, s van bennük együttérzés az elnyomottak iránt. Ám nem elégedett meg azzal, hogy kiválassza a neki alkalmasnak tetsző személyeket, hanem csupán akkor hagyta őket kormányozni tetszésük szerint, ha a szükséges pénzt beszolgáltatták. Minden téren magát érezte felelősnek. Nem a hatalom gyarapítását, hanem a jog helyreállítását érezte a legfontosabbnak. Vele jutottak befolyáshoz az írástudósok – ez a kormánytól független és eladdig meglehetősen ellenséges vallásjogi párt. Valószínűleg ezzel függ össze az, hogy a qādī, a bíró, az ő idején tett szert önállóbb és fontosabb pozícióra. A ḥurāsāni <sup>C</sup>Uqba b. Zur<sup>a</sup>-hoz intézett levelében a kormányzás oszlopai gyanánt a következőket jelöli meg: 1. A wālī-t, a végrehajtóhatalom birtokosát, 2. a bírót, 3. az adóísztviselet, 4. a kalifát. A híres Ḥasan az ő idejében volt qādī Baṣra-ban, <sup>C</sup>Amir aṣ-Ša <sup>C</sup>bī pedig Kūfa-ban. Abū Zinādot, a jogtudóst ő adta irnoknak <sup>C</sup>Abd al-Hamīd helytartó mellé.

A muszlim birodalomban a tartományok kormányzása azok pénzügyi kiaknázását célozta, s ennek a reformja állt II. <sup>C</sup>Umar törekvéseinek a homlokterében. Ám az adózás területén foganatosított intézkedéseit illetően nem egyikönnyen vergődünk zöldágra. Azokat az elképzeléseket ugyanis, amelyeket Alfred von Kremer vázolt föl, August Müller pedig átvett, nyilvánvaló tévedések jellemzik.

Kremer és Müller szerint II. <sup>C</sup>Umar adóreformjai bevezetésére csupán valami ideális repristinatio szándéka indította volna. <sup>2</sup> Az első <sup>C</sup>Urḥar lett volna a példaképe, az ő rendszeréhez szándékozott volna visszatérni, s azokat a torzulásokat szerette volna megszüntetni, amelyek az addigi omajjádi uralkodók és hivatalnokok hibájából eredtek volna. Eképpen adódik egy előzetes kérdés, nevezetesen minő is volt az a példa, amit ő le akart másolni. Különösen két rendelkezést kell szemügyre vennünk, amiket az első <sup>C</sup>Umarra vezetnek vissza. Nem engedte volna meg, hogy az arabok földbirtokot szerezzenek a meghódított tartományokban; továbbá elrendelte volna, hogy az alattvalók, vagyis az alávetett nem-arabok áttérése esetén csupán a fejadótól szabadulnának meg az újonnan áttérték, a földadó azonban a földhöz kötve megmaradna. A valóságban azonban sem az egyiket, sem a másikat nem rendelte el.

Isten és jog szerint tulajdonképpen az egész meghódított földet szét kellett volna osztani az arab harcosok között, akiket az a zsákmányjog alapján megilletett. Gyakorlati okokból azonban felosztatlanul maradt, s vagy a kincstár, vagy a muszlimok földje lett. A kincstár, vagy az uralkodóra szálltak át azok a birtokok, amelyeket régi birtokosaik elhagytak és harc nélkül szereztek meg, vagyis: a dinasztia, a nemesség és a holt-kéz – pl. a posta és a tűzkultusz templomainak – földbirtokai; ezek a koronauradalmak (šawāfi) főként abban a tartományban voltak nagy kiterjedésűek, amely a pénzügyek terén a leginkább jött számításba, <sup>3</sup> vagyis Iráqban (Sawād). Amit viszont az arab harcosok szereztek meg harccal, azt olybá tekintették mint a muszlimok köztulajdonát. Ez utóbbit adó fejében az alávetettek birtokában hagyták. Az adót pedig tulajdonképpen évenként mint járadékot kellett volna szétosztani a tőke jogos tulajdonosainak. Ám az állam erre is rátette a kezét és a muszlim harcosoknak – tetszése szerint – csupán meghatározott penziókat fizetett. Ezáltal elmosódott a különbség a korona- és az adóbirtok között: a bevételek mindkettőből egyképpen az államkasszába folytak. Ez a fejlődés a nagy hódítások időszakában zajlott le – I. <sup>C</sup>Umar utólag vezette, vagy

legitimizálta azt. Olyan messze azonban nem ment, hogy az adóköteles földön nem engedett volna meg egyáltalán igazi földmagántulajdont. Az arabok számára a tartományokban soha nem létezett valamiféle általános földbirtok-tilalom.<sup>4</sup> Magához a prófétahoz hasonlóan utódai – s e téren Abu Bakr és <sup>C</sup>Umar sem voltak kivételek – szabadon rendelkeztek az állami tulajdonnal, s különböző részeket (qatā'i<sup>C</sup>) ajándékoztak abból különböző érdemes és előkelő férfiaknak nem hűbér, hanem allodium gyanánt: <sup>C</sup>Alī, Talha és Zubayr ennek következtében nagy gazdagságra tettek szert.<sup>4a</sup> A táborvárosokban (mušūr) továbbá természetszerűleg minden arab harcos földbirtokos volt – a környező falvakban nemcsak házuk és gazdasági udvaruk, hanem földbirtokuk is volt. I. <sup>C</sup>Umar uralkodása idején persze elsősorban harcra és zsákmányra gondoltak. Az azt követő nyugodalmasabb időkben azonban más szelek fújtak; a föld és a birtok szerzésére irányuló hajlandóság már a pogány korban feltámadt bennük, s ezt Mohamed és az iszlám nem elnyomta, hanem éppenséggel pártolta, s a hódító háborúk során vitathatatlan szerepet játszott. Ama régi jog, mely szerint a már elfoglalt föld annak a tulajdonába megy át, aki azt megműveli, nemcsak Arábiában volt érvényben, hanem a tartományokban is, ahol derekasan éltek is ezzel a joggal. Ám a földszerező mohóság az alávetett parasztok adóköteles földjeit sem kímélte – ezek gyakorta kerültek adás-vétel útján, vagy fondorlatosabb módon az arab urak birtokába. Sehol nincs nyoma annak, hogy a törvényhozás eleve meggátolta volna őket ebben. I. <sup>C</sup>Umarnak semmi indoka nem volt, hogy fellépjen egy olyan folyamattal szemben, amely éppen csak hogy elkezdődött az ő idejében és egyáltalában nem vezetett még káros következményekhez.

Éppoly kevéssé hozta már I. <sup>C</sup>Umar azt a szabályt, hogy a harág a földhöz kötődik, s egyre megy, hogy a birtokos muszlim, avagy nem, s az áttérés az iszlámra csupán a ğizya-tól mentesít, mivel ez mint fejadó a rendi hovátartozás szerint igazodik, s a muszlimmal ellentétben az alávetett személyes megkülönböztető jegye lenne. Eredetileg mindkettő egyformán adót jelentett, amelyet a szolgálknak kellett fizetniük a theokrácia polgárainak, a birodalom gyermekeinek (Máté, 17, 25); ez utóbbiak sem személyük, sem megművelt földjeik után nem adóztak, hanem csupán aratásuk tizedét szolgáltatták be, ám nem az embereknek, hanem az istennek. Ismeretlen volt az a gondolat, hogy csupán a személyre nehezedő adó lenne a muszlim számára szégyenletes, a földbirtokot sújtó adókötelezettség pedig nem. A régebbi nyelvhasználatban nem is tettek különbséget a harág és a ğizya között, mindkettőt ugyanazt: vagyis a nem-muszlimok adóját jelentette. Gyakran esik szó a föld ğizya-járól, ám nem ritkábban egy személy harág-áról.<sup>5</sup> Az araboknak különösen abban az esetben számított édeskeveset, hogy az egyes adókötelesek milyen címen teremtik elő a maguk hányadát, ha az adót szigorúan megállapított átalányösszegként rótták ki az egymás iránt felelősséggel tartozó közösségre – ami kezdetben, úgy látszik, inkább szabály, mint kivétel volt.

Az eredeti gyakorlat tehát az volt, hogy az iszlám minden adókötelezettségtől mentesített, és egy harág-föld adómentes lett, ha egy muszlim szerezte meg,<sup>6</sup> vagy a nem-arab birtokos muszlim lett. Emiatt azonban éppúgy előnyös volt az, ha az arabok a parasztokat a földhöz kötötték, mint az, ha az adófizetők áttértek az iszlámra. Mindkét esetben elmosódott a különbség a rendek és birtoktípusok között, ami I. <sup>C</sup>Umar pénzügyi rendszerének előfeltétele volt; így aztán nehézségek és visszas állapotok adódtak. Ha az adó az iszlámra való áttérés révén kiesett hozzájárulások miatt mérséklődött, úgy annak az államkassza látta kárát. Ha viszont az adóátalányt a régi összegben hájtották be továbbra is, akkor az áttérés miatt kisebb adóteherviselésre képes közösség

terhe súlyosbodott. Az sem volt előnyös, ha az újonnan áttértek – s ez volt a nagyon is szokványos és sokszor előforduló gyakorlat – cserben hagyták közösségüket és földjüket és áttelepültek az arab városokba. Ezáltal a földeken megcsappant a munkaerő, úgyhogy egyes területeket a parlagosodás veszélye fenyegetett. A városba való özönlést azonban nem nézték jó szemmel. Kűfában és Baszrában – e viszonyokat illetően Iráqról vannak a legjobb, úgyszólván a kizárólagos értesüléseink – már különben is elegendő új-muszlim, vagy mawlá (t.sz.- mawāli) találatott: ezek eredetileg többnyire iráni eredetű szabadonbocsájtott hadifoglyok voltak. Középpütt álltak az arab urak és a nem-arab alattvalók között, nem fizettek sem föld-, sem fejadót, ám nem vették fel őket a muqātila (=harcosok) dīwān-jába (= jegyzékébe), s nem kaptak penziót, noha háború esetén korábbi uraik kíséretében harcoltak, akik iránt morálisan mindenféle szolgálattal tartoztak. Eme köztes helyzetük természetesen nem elégítette ki őket; az iszlám igényessé tette őket. Céljuk a teljes egyenjogúság volt. Felkelésük Muhtār vezetésével megmutatta, hogy minő veszedelem fenyegeti részükrol az arab birodalmat. E felkelést persze verbe fojtották. Ám a részt, amit a kard soraikból kihásított, könnyen betapasztották ismét a falvakból és a vidéki városokból elvándorló új-muszlimok, akik noha talán békésebb érzületűek voltak, rendki érdekeik azonban nem változtak. Az is részt öttött I. <sup>c</sup>Umar rendszerébe, hogy a katonai városok és az igazgatási székhelyek igen hamar elvesztették sajátosan arab jellegüket.

I. <sup>c</sup>Umarnak eme kezdetleges és csupán kontúrokra szorítókozó közigazgatási rendszere olyan fejlődésnek adott teret, amely e rendszer fölszámolásával fenyegetett, amit azonban e kalifa nem látott előre. A kárhozatos jelenségek az ő idején még nem voltak szembetűnőek; az arabok szerzési hajlandósága akkoriban még általában másfelé irányult, nem falusi javak és nagybirtokok felé; az adóköteles nem-arabok még nem tértek át olyan arányokban az iszlámra, hogy az államkassa ezt megsínylette volna, amelyet akkoriban a soha el nem apadó zsákmány csurig megtöltött, s e kasszának még messze nem kellett olyan igényeket kielégítenie mint később. A következő nemzedékben, tehát az Omajjádák idején, mindez másképpen alakult. A hagyomány szerint első ízben Haggag szánta el magát, hogy beleavatkozzon a kialakult gyakorlatba, elhárítandó azokat a károkat, amelyeket e gyakorlat a kincstárnak okozott. Azokat az arabokat, akik harāg-földön földbirtokot szereztek, nem mentesítette a harāg-tól, azoktól, pedig akik korábban mentességet élveztek, újra megkövetelte annak fizetését. Hasonlóképpen bánt az újonnan áttértekkel is adókötelezettségüket illetően, amennyiben a falujukban maradtak és megtartották földjeiket. A hira-t pedig – az iszlám és az arab uralom székhelyeire történő bevándorlást – megtiltotta nekik; alkalmankint pedig erőszakkal telepítette vissza őket szülőhelyükre. Eljárása új volt, s nem felelt meg annak ami eladig általánosan elismerve jogosnak számított és az érintett arabok és mawláok egyhangú felhördülését váltotta ki mint olyasmi, ami az iszlámot sárba tiporja. Ám ő jótányit sem engedett emiatt.

II. <sup>c</sup>Umar gondolkodásmódja arra készítette, hogy más utat próbáljon ki. A célt illetően persze nem sokat különbözött. Haggag-tól; csupán oly módon kívánta azt elérni, hogy az ne ütközzék a muszlim jogtudatba. A régi gyakorlatra való tekintettel meghagyta tehát, hogy sem fej-, sem földadót nem kell fizetnie a muszlimnak, lett legyen az első, vagy másodrendű, tehát akár arab, akár mawlá. Ám – következtetett a történeti múltból, bizonyára a medinai írástudókkal egyetértésben – az állami bevételek csökkenését elkerülendő: a harāg-földnek elsősorban a muszlimok köztulajdonának kell len-

nie, másodsorban pedig az érintett közösségek közös birtokának kell tekinteni, amelyeknek a muszlimok adó fejében haszonélvezetre átengedték, hogy tehát nem szabad részeket elvenni abból az összesség rovására, s nem lehet a muszlim birtokba való átmenet révén adómentes magántulajdon. Ennek megfelelően elrendelte, hogy a.H.100/j.sz. 718–9-től tilos a harāḡ-föld eladása arabnak, vagy muszlimnak, anélkül azonban, hogy e tilalmat visszamenőleg is érvényesítette volna. Amennyiben egy adóköteles földbirtokos áttér az iszlámra, akkor – a kalifa föltehető rendelkezése értelmében – birtoka a faluközösséget illeti. A birtokos ebben az esetben mintegy haszonbérliként ott maradhatott – a földbér különbözött az adótól. Ám – s ezt Ḥaḡḡāḡ nem akarta megengedni – felkerelkedhetett a városba is, s bizonyonnal ez volt a tipikus. Arra azonban nem lehet egyértelmű választ adni, hogy a higra révén penzióra is jogosult lett-e.

Amíg a muszlimoknak az alattvalókat illető adóktól való mentességének az elismerése csupán a régi, fölszámolni még nem sikerült szokást juttatta ismét érvényre, az adóköteles föld további elidegenítésének a tilalma olyan új törvényhozói rendelkezésnek számított, amely ugyancsak eredetében gyökerezett, s annak volt a következménye, hogy a hódítás idején a földet nem kezelték zsákmány gyanánt, hanem osztaltnul megmaradt; ám akkoriban ezt a gyakorlati következményt még nem vonták le.

II. <sup>C</sup>Umar nem érte el a célját. Az általa megkísérelt módon a pénzügyek megkárosodásán nem lehetett segíteni. Az adóköteles földek elidegeníthetlenségének elvét nem lehetett megvalósítani, s a birtokcserét éppen olyan kevésbé lehetett megakadályozni, mint a hitcserét. A későbbi gyakorlat Ḥaḡḡāḡ eljárásához tér vissza – egy változtatással, ami anyagilag keveset, formálisan azonban annál többet jelentett. Különbséget tettek ugyanis a harāḡ és a ḡizya között, ami korábban nem állott fönn. A ḡizya ezek után a személyre vonatkozott, csupán a nem-muszlimokat érintette, s ha áttértek, megszabadultak a fejadótól. Ezzel szemben a harāḡ a földhöz tartozott, és nem jelentett szegényt a személyre nézvést; azoknak a muszlimoknak is meg lehetett és meg kellett fizetnie, akik adóköteles földet birtokoltak. Mivel mindenképpen a megművelt föld volt az adózás fő tárgya, így a fejadóval a valóságban keveset áldoztak föl.<sup>7</sup> Eképpen az állampénztár olcsón egyezett ki az iszlám igényeivel. Jogi körmönfonságról, kiskapuról volt szó, amire a szükség kényszerített: hiszen az egyszerű józan ész szerint mégis csak a tulajdonos fizette az adót és nem a föld.

Tudomásunk van Hurāsān utolsó omajjāda kormányzójának, Naṣr b. Saiyārnak az adóreformjáról. Egy olyan intézkedést foganatosított, hogy az egyes adóközetek számára egyszer s mindenkorra egy meghatározott összegben kivetett adó csupán a földadóból gyűljön össze. Ehhez minden földtulajdonosnak – lett légyen muszlim vagy nem-muszlim – birtoka arányában kellett hozzájárulnia. A fejadót viszont ettől különválasztva és csupán a zoroaszterianusoktól, zsidóktól és keresztényektől hajtották be – a muszlimoktól és az újonnan áttértektől nem. A bevétel a növekvő áttérések következtében csökkent és ezzel szemben nem számított az, hogy már egyedül a földadó a szükséges, szilárd bevételt szolgáltatva a kincstár számára.<sup>8</sup> Ez a szabályozás új volt, korábban nem létezett. Éppen úgy mint Hurasanban, előbb vagy utóbb az egész muszlim birodalomban érvényre jutott, mivel ügyesen békítette ki a pénzügyi érdeket a theokrácia polgárainak adómentességi elvével. Ennek során minden bizonyonnal a jogtudósok játszották a bábá szerepét. Ami a valóságban egy bonyolult és ellentétes következményeket közvetítő folyamat eredménye volt, azt később e jogtudósok magától ér-

tetődő, eleve érvényes jognak tekintették. Ha ez a jog valóban kezdettől fogva érvényes lett volna, akkor nem merültek volna föl nehézségek.

2. A muszlim jogtudósoknak az a szokásuk, hogy a kezdetektől eredeztetik, s a próféta és az első kalifák példaadásával (sunna) szentesítik minden téren azt, ami fokozatosan alakult ki, s amit az egymás után föllépő szükségletek és tendenciák hívtak életre. Eképpen vezetik vissza I. <sup>C</sup>Umarra azt a képződményt is, amivé hosszas ingadozás után végül is az adózási- és igazgatási jog alakult – arra a klifára, aki csupán az első, megalapozó lépéseket tette meg. Óvatosnak kell lennünk historizáló dogmatikájukkal szemben, hogy Haggag<sup>VV</sup> és a második <sup>C</sup>Umar eljárását illetően helyes ítéletet alkothassunk. Többnyire kiváltképpen az igazi – természetesen a legrégebbi – történetírókra kell figyelnünk, akik jobban respektálták a tényeket, részben eredeti okmányokra támaszkodtak, és nem annyira az uralkodók alapelveit, hanem egyes döntéseit közlik, amelyeket nem szabad meggondolatlanul általánosítanunk. Ezzel a kontrollal persze felhasználhatjuk a jogtudósok történeti bizonyító anyagát is, amelyben akad egy s más, ami elűt a portékájuktól és független a tendenciájuktól. Az én nézetem e nehéz és vitás kérdést illetően lassan és önkéntelenül tisztázódott; e nézet alapjául szolgált adatokat nem a megfelelő időben gyűjtöttem össze. Amelyek éppen kéznél vannak, azokat összeállítottam itt. Ennek során alkalom kínálkozik arra, hogy egy s mással kiegészítsem azt, amiről az előző összefoglalásban nem esett szó.

Haggag<sup>VV</sup>-ról azt tudjuk meg Balāduri<sup>(p. 368)</sup> közléséből, hogy Mesene-ben ismét kirította azokra a földbirtokokra a <sup>h</sup>arag<sup>o</sup>-ot, amelyek akár régi birtokosaik áttérése, akár az arabok birtokába való átmenet miatt, mentesek voltak attól. <sup>C</sup>Abd Rabbi-hi: <sup>C</sup>Iqd c. művének – korábban (p. 153) idézett – passzusa szerint Haggag<sup>VV</sup> a mawlā-kat a városokból (musūr) is visszatoloncolta vidéki településeikbe és falvaikba. „Így szólt a mawlā-khoz: barbárok és nem-arab ajkúak vagytok; a ti helyetek a saját városaitokban és falvaitokban van. Eképpen küldte el őket oda, ahová akarta, és az <sup>C</sup>igl törzsbéli Hiras<sup>V</sup> b. Gābir által mindegyikük kezére rátetováltatta annak a helynek e nevét, ahová kiutasították az illetőt. Erre utal ez a verssor: „te vagy az, akinek a kezét az <sup>C</sup>iglita megjelölte, s a te öreged menekült Hakam-hoz.”<sup>9</sup> Egy másik vers meg így hangzik: „egy lányt, aki mit sem tud arról, hogy a teve hajtása mit jelent (i.e. még soha nem kelt útra), árnyas búvóhelyéről kiragadta őt Haggag<sup>VV</sup>, ha <sup>C</sup>Amr és Ibn Hābal ott lettek volna, a (lány) kezét heves tusa nélkül bizony nem jelölték volna meg.” Amikor később egy mawlā, Nūh b. Darrağ: Bašra qādī-ja lett, ezt a verset faragták róla: „bizonyára eljött az utolsó ítélet napja, hogy Nūh qādī lett! ha Haggag<sup>VV</sup> még ott lenne, bizony a kezét kíméletlenül megjelölnék.”<sup>10</sup> E tényt Tab. 1122, 1425 és Anon. Ahlw. 336. passzusai is tanúsítják. E közlések szerint arról van szó, hogy az adó elapadását megakadályozandó, Haggag<sup>VV</sup> írt Bašra-ba és más városokba, hogy azokat a mawlā-kat, akik vidékről vándoroltak be oda, küldjék vissza falvaikba. Ekkor azok, akiket Bašra-ból kitiltottak és nem tudták, mitévők legyenek, összesereglettek és jajongva szólongatták a próféta nevét. A hitbuzgó Korán-történetmondók pártjukat fogták; ezért azután újólag e qurrā'-hoz csatlakoztak, akik Ibn A<sup>C</sup>at mellett ütöttek pártot, amikor ez utóbbi Bašra-ba jött.

Balāduri<sup>(p. 368)</sup> közlése szerint II. <sup>C</sup>Umar Haggag<sup>VV</sup>-nak azt az intézkedését is hatályon kívül helyezte, hogy a muszlimokat is bevonta a <sup>h</sup>arag<sup>o</sup>-adózáiba. És pedig nemcsak Meseneben, hanem mindenütt. Tabarī, 1366. és következő oldalán közölt levélben, amit Kūfa helytartójához intézett, a következő alapelvet fogalmazta meg: nem terheli <sup>h</sup>arag<sup>o</sup> azt, aki áttért az iszlámra. Theophanus a.M. 6210 szerint a kalifa nemesítette azokat a keresztényeket, akik felvették az iszlámot.

II. <sup>C</sup>Umar ama másik rendelkezését, amely megtiltotta a *ḥarāḡ*-föld eladását muszlimoknak, Ibn <sup>C</sup>Asākir: „Damaskusz története”-nek egy passzusa is bizonyítja – ennek arab szövegét Alfred von Kremer közli „Culturgeschichtliche Streifzüge”, 60–63. oldalain és „Culturgeschichte des Orients”, I, 76. oldalán részletes fordítását adja. E közlés Szíriáról szól, és éppen ezért is olyan fontos, mivel jelzi, hogy ott is analóg alapelvek szerint jártak el, mint <sup>C</sup>Irāqban, amelyre vonatkoznak elsősorban az értesüléseink.

„I. <sup>C</sup>Umar és a próféta nemes társai megegyeztek, hogy az alávetetteket a földjükön hagyják oly módon, hogy azt megművelik és a muszlimoknak *ḥarāḡ*-ot szolgáltatnak be. Ha utána valaki közülük áttér az iszlámra, akkor a „fejét mentesítik a *ḥarāḡ*-tól,”<sup>10a</sup> (i.e. mentesül a *capitatio*-tól – ford.), földje és háza azonban falubéli társai között osztandó szét, ám meghagyják neki ingó javait, (rab)szolganépét és lábasjóságát. Az áttértet aztán felvették a muszlimok sereg- és penzólídjára,<sup>11</sup> s az utóbbiakkal egyenlő lett a jogok és a kötelességek terén egyaránt. (<sup>C</sup>Umar és a ’társak’) véleménye az volt, hogy neki mint muszlimnak nincsen több joga a földjére falubéli társainál,<sup>12</sup> mivel a föld mint egész a muszlim köztulajdonába ment át. Azokat, akik (keresztény) vallásukban és falujukban megmaradtak a muszlimok védelmét (*ḍimma*) élvezőknek nevezték. Ők (I. <sup>C</sup>Umar és a ’társak’) úgy vélekedtek, hogy egy muszlim sem vásárolhat meg földet egy védelmet élvezőtől erőszak alkalmazásával, mivel ez utóbbiak arra hivatkozhattak, hogy nem bocsájtkoztak ellenük harcra és ellenségeiket (i.e. a bizánciakat) nem támogatták.<sup>13</sup> Ezért óvakodtak attól a ’társak’ és az uralkodók, hogy erőszakot alkalmazzanak ellenük,<sup>14</sup> s földjüktől megfosszák őket. Ám ők azt is helytelenítették, ha a muszlimok önkéntesen felkínált földeket vásároltak meg, mivel hogy birtokosaikat nem illette meg azok valóóság tulajdonjoga és azért is, mivel a földet mint megbonthatatlan ösztulajdont kívánták megőrizni a jövőendő muszlim harcosok számára: mint a még le nem győzött pogányok elleni hadviselés eszközét, olyaténképpen, hogy azt ne lehessen eladni és örökölni. Eltökélték ugyanis magukat, hogy a Korán 2,189; 8,40-hez tartják magukat.

Ennek ellenére<sup>15</sup> egyes muszlimok már korán magán földbirtokokra tettek szert Szíriában, nevezetesen az úgynevezett *qatā’i*<sup>C</sup>-ra. Ezek a Szíria meghódítása során elmenekült patriciusok és a harcokban elesettek földjeiből származnak. E földeket koronabirtokok (*sawāfi*) gyanánt kebelezték be, s jövedelmük kezdetben mint *ḥarāḡ* folyt be a kincstárba. Midőn azonban a Mu<sup>C</sup>awīya lett Szíria helytartója és kiadásait nem tudta kellőképpen bevételével fedezni, kérésére <sup>C</sup>Utmān kiutalta neki ezeket a koronabirtokokokat, legalábbis azok egy nagy részét. Mu<sup>C</sup>awīya aztán mint kalifa e földeket elidegeníthetetlen alapnak jelölte ki a saját szűkölködő családtagjai és más nincstelen muszlimok számára. Azokat a koronabirtokokat azonban, amelyeket <sup>C</sup>Utmān a maga idején még nem adott oda neki, ő mint *qatā’i*<sup>C</sup>-t szétszította a *qurayšiták* és más – efféle kéréssel hozzá forduló – arabok között, mégpedig nem hűbérként, hanem szabad rendelkezésű tulajdon gyanánt, amelyet eladhattak és örökíthettek. Hasonlóképpen tett <sup>C</sup>Abd al-Malik a még rendelkezésre álló maradékkal. Azokat a *ḥarāḡ*-földeket is lefoglalta, amelyeknek a birtokosai kihaltak, s azokat mint tized-köteles földeket osztotta szét a muszlimok között, úgy hogy a *ḥarāḡ* megszűnt. Abba <sup>C</sup>Abd al-Malik és két utódja természetesen még nem mentek bele, hogy *ḥarāḡ*-földet erőszakkal vegyenek el tulajdonosaiktól és azt adják a muszlimoknak. Ám megengedték nekik, hogy ilyesmit vehessenek.

A föld ára aztán az államkincstárba folyt be és a falu *harāğ*-át a megfelelő hányaddal csökkentették; az immár muszlim birtokosok csupán a tizedet fizették.

II. <sup>c</sup>Umar másképpen járt el. Ami a.H.100-ig történt, azt persze nem vonta vissza, hanem elrendelte, hogy a vétel útján eladdig muszlim kézbe átment *harāğ*-földrdek nem *ğizya*,<sup>16a</sup> hanem csak tized terheli. A jövőt illetően azonban az efféle adás-vételeket érvénytelennek nyilvánította, s ezt tekintette zsinórmértéknek két utódja is: II. Yazid és Hisām. Ennek következtében a 100. év számított *hataridőnek*. Am nemsok időbe telt, és a régi kereskedelem ismét fellendült, s a muszlimoknak eladott földbirtokokra nem a *ğizya*-t,<sup>16b</sup> hanem a tizedet rótták ki. Mivel azonban ennek folytán a *harāğ* megfogyatkozott, Manşūr kalifa közbelépett. Tulajdonképpen vissza akarta adni az eredeti tulajdonosoknak azokat a földbirtokokat, amelyeket II. <sup>c</sup>Umar törvénye ellenére adtak el: ez azonban túl nagy nehézségekbe ütközött. Elrendelte tehát, hogy a *qaṭā'i*<sup>c</sup> és az a.H. 100-ig eladott *harāğ*-földrdek csak tizedet fizetnek, az azóta eladott birtokok azonban *harāğ*-ot. 141/758–9-ben hivatalnokokat küldött Szíriába, hogy a földbirtokokat osztályozzák és annak megfelelően vessenek ki rájuk adót.”

Ibn <sup>c</sup>Asākir a ħiğra hatodik századában (i.sz. 12. sz.) élő író, az akkor már régóta általánosan elfogadott nézet hatása alatt állt, mely szerint az első <sup>c</sup>Umar és a 'társak' – a hódítás során kialakult viszonyok eme jogosult elrendezői – a kezdet kezdetén megszabták minden kérdésben a normát a jövedőre nézvést, s hogy a koronabirtokok elajándékozása és az adóköteles földek elidegenítése visszaéléseknek tekintendők, amelyek a normával ellentétesek, s csupán az <sup>c</sup>Utman-nal és az Omajjádakkal fellépő pártszakadás idejétől vették kezdetüket. Amikor adatait nem befolyásolja e nézet, nincs okunk kételkedni abban, hogy azokat régi forrásokból merítette; túlságosan pozitívnak látszanak, semmint hogy az újjából szopta volna azokat. Eszerint hitelt adhatunk annak, hogy II. <sup>c</sup>Umar egyféle ellenhatással az állami és köztulajdon – elődjei idején lábrakapott – elmorzsolódása és elfecsérlése ellen lépett föl, amikor a *harāğ*-föld áruba bocsátását megtiltotta. Ibn <sup>c</sup>Asākir nem tesz említést arról, hogy a koronabirtokhoz sem engedett nyúlni és nem ajándékozott azokból – ám ez minden bizonnyal feltételezhető.<sup>17</sup>

Amikor ez a kalifa fellépett az ellen, hogy adóköteles föld *adásvétel* miatt kerüljön ki az állam hatásköre alól, ugyanakkor az sem volt ínyére, hogy ugyanez *hitcsere* révén történjék meg. Úgy látszik, olyan rendszabályokat fogantatosított, amelyeknek a segítségével az az alapelv, miszerint egy újonnan áttértet sem szabad adófizetésre kötelezni, már egyáltalán nem volt olyan káros a kincstárra nézvést és inkább eszmei, mintsem anyagi jelentőséggel bírt.<sup>18</sup> Yaḥyā b. Adam, 44. oldalán olvashatjuk azt, hogy II. <sup>c</sup>Umar nem engedte meg azt, hogy az iszlámra áttértek *harāğ*-ukat tizeddév változtassák át, hanem kijelentette, hogy aki közülük a csatornája mellett<sup>19</sup> marad, azt ugyanazok a fizetési kötelezettségek illetik mint korábban, aki azonban a városba vonul, annak a földje a faluközösségre száll át. Az a tény, hogy a csatornája mellett maradó újmuszlimnak továbbra is a *harāğ*-ot kellett volna fizetnie, természetesen nem vág egybe azzal, amit különben tudunk; ám az ellentmondás megszűnik, ha feltételezzük, hogy a fizetési kötelezettséget immár nem adónak, hanem földbérnek tekintették.<sup>20</sup> Bizonyára igaz az, amikor az idézett passzusban arról van szó, hogy a kalifa fölöttébb áldásosnak ítélte az adóköteles föld intézményét, s az abból befolyó állami bevételt. Noha az időközben bekövetkezett megfogyatkozást már nem teheté érvénytelenné, a jövedőre nézvést a *fağ*' (= a muszlimoktól meghódított és köztulajdonban hagyott föld – szerk.) ál-

lományát érintetlenül akarta hagyni. És noha az új és a régi muszlimok adómentességéhez elvben nem nyúlt hozzá, azt mégsem akarta, hogy utólagos változások révén a régi történeti jog csorbát szenvedjen, s olyan földek kerüljenek szabadrendelkezésű magántulajdonba, amelyek valójában az összesség elidegeníthetetlen tulajdonát képezik.

A már csaknem egy évszázada meghódított tartományokban, amelyeknek az adózását a hódítás aktusa – természetesen az iszlám némiképpen módosult zsákmányjogának megfelelően – egyszer s mindenkorra szabályozta – e tartományokban II.

<sup>C</sup>Umar lényegében e történelmi alapon nyugvó állapotot erősítette meg és védte azt a fenyegető behatások ellen. Másképpen történt ez azokon a területeken, amelyeket csupán az ő idejében támadtak meg, s legalábbis nem hódították meg azokat teljesen és biztosan, vagyis Transzoxániában, Indiában, Afrikában és Spanyolországban. Az itt követett eljárást teljességgel külön kell szemügyre venni és nem szabad a többivel összekeverni: nem ugyanaz a szempont vonatkozik rájuk. Mielőtt ellenséges módon léptek volna föl egy pogány néppel szemben, felhívást kellett intézni azokhoz, hogy csatlakozzanak a hitükhöz és vessék alá magukat Allahnak; amennyiben követték a felszólítást, úgy teljes jogú tagjai lettek a theokráciának, s nem kellett nekik adót fizetniük. Eképpen írta elő az iszlám, ám nem vették ezt komolyan. A *ġihād*-nak pénzt és zsákmányt kellett hoznia: a cél ez lett, nem a hit terjesztése. II. <sup>C</sup>Umar gyűlölte ezt a *ġihād*-ot, ezzel ellentétben azt kívánta, hogy a népek békés úton térjenek át az iszlámra, s ebben az esetben nem követelt adót; a *faḡ*' feladásáról ebben az esetben nem volt szó, hiszen az nem létezett.

Balādurī, 441 közlése szerint felszólította India királyait az iszlám felvételére és teljes egyenlőséget ígért nekik; azok át is tértek és arab neveket vettek föl. Balādurī, 426 szerint néhány transzoxániai király az ő idejében tért át az iszlámra, amiután nem kellett adót fizetniük és penziót kaptak. Ṭabarī, 1354 közlése szerint panaszt emelték nála amiatt, hogy a ħurāsāni seregben a mawlā-k, noha 20.000 fővel harcoltak az arabokkal vállalva a pogányok ellen, mégis kizárják őket a penzióból, sőt adót kell fizetniük; a kalifa orvosolta a dolgot. Olyan általános rendelkezést bocsátott ki, hogy mindenkinek el kell engedni az adót, aki az iszlámot vallja; ezután az eladdig pogány szogdok csak úgy tódultak az uralkodó vallás közösségébe. Ám Balađurī, 422 és Ṭabarī, 1364 k. szerint székhelyüket, Szamarqandot nem adta vissza a szogdoknak, noha elismerte, hogy az arabok csupán hűszegés révén jutottak annak birtokába: ami évekkal azelőtt történt, azt nem vonta vissza.

Balādurī, 231, 225 szerint <sup>C</sup>Umar a berbereket is föl szólította az iszlám felvételére, s azok a hívásnak tömegesen engedelmessé váltak. Ennek következményeképpen elengedte nekik az adót, ami is gyermekek szállításában állott. A korábban beszolgáltatót lányokat illetően olyképpen rendelkezett, hogy uraik vagy vegyék őket feleségül jog szerinti formában, vagy adják vissza őket a szüleiknek.

Másféle és ugyancsak sajátos az a rendelkezés, amelyet Contin. Isid. Hisp. § 186 szerint Spanyolországban foganatosítottak; ez ugyan nem magától <sup>C</sup>Umarótól származik, hanem – kétségkívül az ő szellemében és megbízása szerint – a helytartótól, Samġtől, akit ő szemelt ki oda. Zama ulteriorem vel (= et) citiorem Iberiam proprio stilo ad vectigalia inferenda describit. Predia et manualia vel quidquid illud est, quod olim predaviliter indivisum retentabat in Spania gens omnis arabica, sorte sociis dividendo partem ex omni re mobili et immobili fisco adsociat.<sup>21</sup> Vagyis a meg hódított föld egy része adó ellenében a régi lakosok birtokában maradt, egy másik – eladdig vissza-

tartott – részt, az ötödöröszt levonása után, a sereg tagjai szétosztottak. Hogy ez a vizsztatartott rész miféle is volt, az nem derül ki; talán olyasféle földbirtokokból állt, amelyeket <sup>C</sup>Irāqban és Szíriában mint koronabirtokokat koboztak el.<sup>22</sup> II. <sup>C</sup>Umarnek Spanyolországban bizonyos fokig még szabad keze volt. Nem vitás, eljárása során az a szándék lebegett a szeme előtt, hogy a földbirtok révén az arab harcosokat Spanyolország-hoz kösse. Állítólag I. <sup>C</sup>Umar példájára hivatkozott: ha nem adott volna a katonáknak Indiában ingatlan javakat, úgy az ország védelme lehetetlen lett volna.<sup>23</sup> Természetesen I. <sup>C</sup>Umarnek nem volt semmi dolga Indiával és inkább arra adott példát, hogy a földzsákmányt a lehető legnagyobb mértékben kincstári kezelésbe vegyék; ám I. <sup>C</sup>Umarnek mindig a precedens szerepét kellett játszania, még akkor is, ha ennek során nem éppen egyenes út jutott osztályrészéül. Különben érdemes megjegyeznünk, mily kevésbé osztja a régi hagyomány az újabb vélekedést, hogy az araboknak egyáltalában nem volt szabad a tartományokban földmagántulajdont birtokolniuk.

Mellékelek még néhány közlést II. <sup>C</sup>Umar egyéb pénzügyi intézkedéseiről, még pedig elsősorban olyanokról, amelyek a muszlimokra vonatkoztak.

A Medinától nem messze levő Fadak oázist eladdig olybá tekintették mint ami a mindenkori uralkodó tulajdona; II. <sup>C</sup>Umar azonban Mohamed magánbirtokának tekintve azt, az utóbbi családjának, az <sup>C</sup>Alidáknak juttatta azt. Ezzel hatályon kívül helyezte a két első kalifa ezzel ellentétes döntéseit, amelyekhez egyáltalában nem kötődött szolgálai módon (Balādurī, 30–32). Talha családjának is visszaadta mekkai ingatlanukat, amit elvettek tőlük (Tabarī, 1483 k.).

Jemenben Ḥaǧǧāǧ egyik fivére, az ottani közigazgatás vezetője, pótdíjjal emelte meg a tizedet; II. <sup>C</sup>Umar hatálytalanította azt (Balādurī 73). <sup>C</sup>Umān-ból a tizedet a Bašra-i államkasszába szolgáltatták be; II. <sup>C</sup>Umar újra visszaállította azt a hagyományt, hogy a tizednek helyben kell maradnia, és az ottani szegények között kell szétosztani (Balādurī 77 k.). Ez a szokás nem volt mindenütt így egész Arábiában, itt-ott eltérő volt, ama többé-kevésbé kedvező feltételeknek megfelelően, amelyek szerint az egyes törzsek és vidékek kezdetben az iszlámhoz csatlakoztak.<sup>24</sup> Emiatt nem szabad általánosítanunk II. <sup>C</sup>Umarnek azt a rendelkezését sem, hogy a <sup>C</sup>hurāsāni <sup>C</sup>harāǧ-nak a tartományban kell maradnia; ennek különös okai voltak.

A kormányzat a táborvárosokban és a garnizonokban állomásozó muszlim harcosok penzióját illetően kezdettől fogva igen önkényesen járt el. Neki nem tetsző nevet törölt a listáról és másokat vett föl, és tetszése szerint csökkentette, vagy emelte föl az összeget. Ez gyakran adott okot a panasza, lévén, hogy a *ʿfayʿ* hozadéka, amelyből a penzió származott, a zsákmányjog alapján teljes egészében a hódító sereg örököseit illette, és soha nem is hallgatott el a követelésük, hogy tulajdonképpen az egész összeget nekik kellene kifizetni. Hogy ebben a vonatkozásban II. <sup>C</sup>Umar, éppennygy, mint előtte feltehetően <sup>C</sup>Alī, a kedvükben akart volna járni, az egyáltalában nem hihető. A túlon túl megfontolatlan lépésektől óvakodott (Balādurī, 458 k.). Ám nagyon is messze ment el az államkassza iránt támasztott igények kielégítésében. Kiterjesztette az arabokon túl a penzióra jogosultak számát, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy korábban történt. Az összes <sup>C</sup>hurāsāni *mawlā*-nak, akik a seregben szolgáltak és résztvettek a pogányok elleni hadjáratokban, nemcsak adómentességet adott, hanem ellátást (*riḡq*) és zsoldot (*ʿatāʿ*) is; kijelentette, hogy kész a központi államkasszából hozzájárulni, amennyiben a <sup>C</sup>hurāsāni <sup>C</sup>harāǧ nem lenne elég: erre azonban nem volt szükség (Tabarī, 1354). Persze erősen kétségbevonandó, hogy igaz-e, miszerint

minden újonnan áttértet, aki vidékről Kūfa-ba, vagy Bašra-ba bevándorolt, muhāğir-nak tekintett, és hasonló követelményeket biztosított, mint az arab hódítók örökösieinek; jogilag aligha igazolhatta volna ezt és gyakorlatilag a legsúlyosabb következményekkel járt volna. Azt a szokást, hogy a *muqātila* (= „harcosok” – szerk.) gyermekeinek és családjának is adjanak penziót, már Mu<sup>c</sup>awīya korlátozta, <sup>c</sup>Abd al-Malik pedig teljesen beszüntette; II. <sup>c</sup>Umar újra bevezette (Balādurī, 458 k., Ṭabarī, 1367). Meghatarozott pénzüsszeggel támogatta a muszlim szegényeket is, nevezetesen a rászoruló mekkai zarándokokat és egyes betegeket; jótéteményeit pedig nem korlátozta, mint I. Walid, Szíriára, hanem <sup>c</sup>Iraqban és Hurāsánban is gyakorolta, amint egyáltalában sem tett semmi különbséget a tartományok között (Ṭabarī, 1337, 1364, 1367, 1854).

Hogy miképpen viselkedett a más hitűekkel szemben, arról Theophanes az a.M. 6210 év során a következőt mondja: „Amikor ugyanabban az évben Szíriában nagy földrengés volt,<sup>25</sup> <sup>c</sup>Umar megtiltotta a borivást a városokban, és arra kényszerítette a keresztényeket, hogy térjenek át az iszlámra. Akik így cselekedtek, azokat mentesítette az adótól, a többieket azonban megölte és megsokasodtak miatta a vértanúk. Elrendelte, hogy egy keresztény tanúbizonyosságát egy szaracén ellen nem szabad elfogadni. Egy dogmatikai kérdésekkel foglalkozó levelet is írt Leo császárnak, s azt reménylette, hogy az iszlám felvételére ösztönzi őt.” E közlésekben a hamis a helyessel keveredik. Igaz, hogy II. <sup>c</sup>Umar buzgó muszlim volt, és volt okuk a keresztényeknek ezt érezni. Ám a kalifa nem kényszerítette őket halálbüntetés terhe mellett az áttérésre.<sup>26</sup> Akkor ugyanis erőszakot tett volna az érvényes jogon és éppen, mivel jó muszlim volt, nem tette ezt. A keresztényekkel szemben teljességgel a jog korlátain belül viselkedett, még akkor is, ha ez utóbbiak másképpen érzékelték ezt. Védelmeszte őket régi templomaik birtoklásában, amit a kapituláció során biztosítottak nekik, s csak azt nem állhatta, hogy újakat építsenek (Ṭabarī, 1371). A dmaszkuszi János templomot – amitől I. Walid jogtalanul fosztotta meg őket – ismét át akarta nekik engedni, annak fejében, ha lemondanak a városkapu előtti templomokról, így a Szent Tamás templomról – ezeket valóban nem a szerződésnek megfelelően birtokolták, mivel a falon kívül fekvő területet erőszakkal hódították meg, s nem kapituláció útján szereztek meg. Mivel ebbe nem mentek bele, így az egyiket a másikkal kompenzálta (Ṭabarī, 1275, Balādurī, 125). A jog, amit ebben az esetben alkalmazott, természetesen a formális, jogászi jog volt; persze nem járhatott el másképpen az iszlám megtagadása nélkül. Amikor pusztán pénzről volt szó, akkor nagylelkű volt. Az A'ila-i és ciprusi keresztények adóját az idők során bizonyos ürügyekkel felemelték; ő az eredetileg megállapodott összegre csökkentette (Balādurī, 59, 154 k.). A jemeni Nağrān város lakóira a próféta azt rótta ki, hogy évenként 2000 db – egyenkint 40 dirhem értékű – rend öltözéket fizessenek, s ennek fejében megengedte nekik, hogy mint keresztények maradhassanak vidékükön és javaik birtokában. I. <sup>c</sup>Umar megszegte a szerződést, mégpedig nyilvánvaló módon, amit különbözőképpen próbálnak megszépíteni. A keresztény nağrāniakat zsidó hozzátartozóikkal egyetemben arra kényszerítette, hogy hagyják el Arábiát, s <sup>c</sup>Irāqba, vagy Szíriába vándoroljanak ki, s közben fölvásárolta földjeiket, s azok helyett másokat jelölt ki új letelepedési helyükön. Fő településük a Kūfa melletti Nağrāniya lett. Adójukat a régi nagyságrend szerint kellett fizetniük, továbbra is, Nağrāniya-i elöljárójuk volt ezért a felelős, aki azt a Szíriában letelepedett társaiktól is behajtotta. <sup>c</sup>Umar utódja, <sup>c</sup>Utman 200 darabbal csökkentette az adót, majd Mu<sup>c</sup>awīya további kétszáz rend öltözettel enyhítette azt, mivel a nağrāniak száma az elhalálozás és az iszlámra való áttérés miatt megfogyatkozott.

Haggá mégis újólag felemelte adójukat 200 darabbal, mivel állítólag gyanúperrel élt irányukban, hogy rokonszenveznek Ibn Aššat-szal. Midőn II. ʿUmar került uralomra, elpanaszolták neki fájdalmutakat; számuk összezsugorodott, s a szünet nélküli háborúk miatt tönkrementek. Valóban ki is derült, hogy lélekszámuk 40.000-ról 4000-re csökkent. Hogy kiutat találjon számukra, a kalifa erre föl elrendelte, hogy állandó összegben megállapított adójuk alapja ne a földbirtokuk legyen (amit éppenséggel elraboltak tőlük, vagy legalábbis kicserelték nekik), hanem lélekszámuk szerint kelljen fizetniük – miután a kihaltakat és az iszlámra áttérteket levonták e számból. Mivel létszámuk az eredeti egytizedére fogyatkozott, a kalifa eme alapelv szerint adójukat is egytizedére csökkentette, és csak 200 rend öltözéket vett át tőlük 2000 helyett, vagy 8000 dirhamot 80.000 helyett. Ezzel talán I. ʿUmar jogtiprását is valamiképpen jóvá akarta tenni (Ba-lādurf, 67 k.).

A küfai ʿAbd al-Ḥamīd-hoz írott, már említett levelében (Tabarī, 1366 k.) II. ʿUmar utasítja a helytartót, hogy a nem-muszlim alattvalókkal szemben is igazságosan és méltányosan járjon el, az adót ne hajtsa be méltánytalan módon, s ne vesen ki ugyanannyit a parlagon heverő földre mint a megművelt területre. Megtilt minden földadón kívüli olyan szolgáltatást, amelyek ősidők óta az egykori persze területeken jöttek szokásba: a *nourūz* (= „újévi ünnep márc. 21-én” – szerk.) és a *mehrgān* (= „őszi napjegy-egyenlőség ünnepe” – szerk.) alkalmával adott ajándékokat, a kisebb hivatalnokokat megillető járandóságot, a házasságkötéskor, az okmányok lepecsételésekor járó díjat és az *ā'im-t*, szó szerint a *szokást*, amit föltehetően a vámot jelentette, mint az angol *custom*.<sup>27</sup> Eme visszaélésen alapuló és nehezen ellenőrizhető szolgáltatások nagyrészt persze nem az államkasszába folytak be; annál nehezebben lehetett megszüntetni azokat. A helytartók jó szemmel nézték, ha újévkor, vagy más alkalmakkor nem üres kézzel tettek náluk tisztelegő látogatást (Tabarī, 1635 k.).

A *harāg*-föld elidegeníthetőségének tilalmára ʿUmar pénzügyi megmondolások készítették; meg akarta akadályozni, hogy muszlim, tehát adómentes birtokba átkerülvén, mentesüljön az adótól, s az megfogyatkozzék emiatt. Ám ennek révén egyúttal a parasztság helyhez kötését is elősegítette; az adóköteles birtokosokat megvédelmezte az arab urak falánk földéhsége ellen, akik számára a földnek nagyobb volt az értéke, mint az előbbiekné, lévén, hogy nem kellett adót fizetniük érte. Hasonlóképpen munkálkodtak pénzügyi okokból a fejedelmek Északnyugat-Németországban, pl. Braunschweig-Lüneburgban az ellen, hogy a paraszti föld nemesi birtoklásba menjen át, mivel akkor adómentessé vált volna; ám ezáltal egyúttal önkéntelenül a paraszti rendet is megmentették. Efféle siker persze nem koronázta ʿUmar munkálkodását. Keleten a viszonyok is másképpen festettek. Ott kevés – mi értelmünkben vett – paraszt akadt, s a nem-arab földbirtokosok is földesurak, vagy falufőnökök (*dehqān*) voltak, a fella-hok pedig azok jobbágyai.

3. Bármennyi homály is marad, egy dolog azonban mégis világos, az nevezetesen, hogy nevetségessé válik az, aki ezt a kalifát fennsőbbeségsé gúnnyal kezeli, amire már Dozy megadta a jelet. Lehetséges, hogy a kívánatosnál erőteljesebben befolyásolta őt a teológia, vagyis adott esetben a vallásjogtudomány. Lehetséges, hogy lelkiismeretessége miatt gyakrabban bénították őt kétségek. Egy ízben állítólag egy prédikációt a következő szavakkal fejezett be: én úgy teszek nektek szemrehányásokat, hogy közben a legkevésbé sem érzem jobban magam, mint ti. Nem jutott osztályrészül a személyes tekintély törhetetlen tudata, amellyel hasonlónevű dédapja imponált a világnak. Nem

csupán saját lelki üdvével, hanem a *salus publica*-val törődött; hitbuzgalma arra ösztönte őt, hogy jól kormányozzon és a kormányzás által támasztott súlyos feladatokkal szemben tisztességgel helytálljon.

Jóakarátával persze nem kellett szükségképpen együttjárnia a képességének. Politikai tehetetlensége fő bizonyítékául azt hozták föl, hogy szétzilálta a pénzügyeket. Láttuk korábban, hányadán is állunk ezzel. Midőn az iszlámra újonnan áttért népekre és birodalmakra nem vetett ki adót, úgy csupán a zsákmányszerző hadjáratokat akadályozta meg, ám semmiféle állami bevételt nem áldozott föl: a halakat ugyanis még nem halászták ki. A már régen meghódított és a hódításjog szerint megadóztatandó tartományokban, mint pl. a Sawād-ban és Egyiptomban, a történetileg kialakult jognak szerzett érvényt és fellépett az állami bevétel megkurtítása ellen; és megkísérelte elejét venni ama káros hatásnak, amit az összes muszlim adójának elengedése gyakorolhatott a pénzügyekre. A visszaélésen alapuló ajándékok és szolgáltatások eltörlésével minden bizonnyal csak azokat a hivatalnokokat sújtotta, akik azokat bezsebelték. Legfeljebb azt lehet szemére vetni, hogy a közkasszátlól túl sokat kívánt ama támogatások és hozzájárulások révén, amelyeket mindenfelé abból fedezett, vagy kész volt fedezni. Ám a maga számára nem használt és nem halmozott föl semmit az állam pénzéből, s nem pazarolta azt el a Konstantinápoly elleni hadjáratokra sem – szöges ellentétben elődjeivel. Arra is ügyelt, hogy a helytartók hivatalukat elsősorban ne csak alkalomnak használják föl arra, hogy megszédjék magukat. Ezáltal az a kiesés, amit reformjai okozhattak, valószínűleg duplán megtérült. Ama állítás, hogy uralma idején az állam pénze mintegy varázsütésre eltűnt, s az adó összege váratlanul visszaesett (Müller, 1, 441) kérdéses, hogy több-e, mint egy tévegés következménye. Igaznak nem tekinthető semmi esetre sem. <sup>c</sup>Abd al-Malik és Haggág nem éppen nyugodalmas idejében a kincstár szénája rosszul állt, II. <sup>c</sup>Umar idején ismét helyrejött. Különbösen is, a kincstári érdek nem az állam egyetlen érdeke. Kinek lett volna mersze helyteleníteni azt, hogy <sup>c</sup>Umar megszüntette a berberék gyermekadóját, hogy enyhítette a nagrāniak terhét, hogy megvédelmezte az alattvalókat a hivatalnokok ellen és hogy a provinciák kormányzását nem pusztán a pénzügyi kizsákmányolás eszközének tekintette!

Kremer és Müller úgy vélik, hogy pusztán jámbor utópiai kedvéért, minden gyakorlati kényszer híján avatkozott bele a pénzügyekbe, zavarta meg annak természet-szerű folyását, s zökkentette ki azt arról a pályáról, amelyet annak számára az addigi fejlődés jelölt ki. A valóságos viszonyokról, úgymond, sejtelve sem volt. Valójában inkább fordítva, e kalifa modern kritikusi alkotnak hamis képet a maguk számára ama kor valóságos viszonyairól; kaotikusak voltak azok és újárendezésre szorultak. Nem <sup>c</sup>Umar volt az első, aki zűrzavart okozott az adózás terén; a zűrzavar már megvolt, ám nem maradhatott tovább. Nem valami képzelt feladat volt, amihez hozzáfogott, hanem valóságos és sürgető. Legelőször Haggág látott komolyan neki, ám olyan módon, ami a közvéleményt ellene ingerelte. <sup>c</sup>Umar másképpen kísérletezett, ama érzékenység figyelmes kímélésével, ami az iszlámban gyökerezett, vagy legalábbis arra támaszkodott. Mindketten azonban ugyanazzal a problémával birkóztak, amit a kor követelt meg, s amivel szükségképpen meg kellett birkóznia. E probléma abból adódott, hogy az adóköteles föld mindinkább adómentes birtokosok kezébe került.

Ezzel lényegében azt a szemrehányást is megcáfoltuk, hogy II. <sup>c</sup>Umar az omajjádai birodalom alapjait rendítette meg. Az már korábban is ingatag volt, eleve nem épült biztos alapokra. A római bölcsesség ama paragrufsa, amit A. Müller felidéz II.

Umaruk elődjei hagyománytól való elhajlása ellen, nevezetesen, hogy minden birodalmat csak ama eszközökkel lehet fenntartani, amelyeknek keletkezését köszönheti — e paragrafus ugyanolyan joggal fordítható maguk az Omajjádák ellen. Uralmuk egyáltalában nem a prófétáét és társaiét folytatta egyenesen tovább. Uralmukat az iszlám — amelynek talaján akartak mégiscsak állni, s amelyet nem szabadott megtagadniuk — nem hordozta, hanem inkább aláasta. Az Omajjádáknak mindig volt mit tenniük, hogy fékentartsák az ellenzékét, amely Allah és a vallás nevében fölkel ellenük. Fenyegette őket továbbá az engesztelhetetlen C<sup>ir</sup>aqi ellenséges tábor, amely időről-időre óriási felkelésekben tört ki a gyűlölt szíriai zsarnokság ellen. A legnagyobb veszedelmet azonban egy olyan társadalmi mozgalom jelentette számukra, amely nem csupán ő ellenük irányult, hanem egyáltalában az arab uralom ellen. I. Umar a muszlim államot a hódítás joga szerint az araboknak — az alávetettek fölötti — impériumaként rendezte be; eme államot mind a vallás, mind a nemzeti hovatartozás által elkülönített rendek kettős különbségére építette; az arab muszlimokéra és a nem-arab más hitűekére, az arab harcos nemességére és a nem-ran adófizető plebszére. Ezzel azonban nem éppen szilárd talajra épített. Az urak és a szolgák közötti válaszfalat ugyanis áttörték azzal, hogy az utóbbiak mind nagyobb számban tértek át az iszlámra és elárastották az arab táborvárosokat. Az alávetettek fokozatos iszlamizálódása, eme természetes és feltartóztatatlan folyamat, megkérdőjelezte az öreg Umar rendszerét, persze még nem az ő korában, hanem az Omajjádák idejében, akik átvették tőle e rendszert. A teokratikus alapelvek szerint legalábbis a valláshoz kellett igazodnia a politikai rendi státuszának is, az iszlám és a nemzetiség adományozta a polgárjogot a theokráciában.

A *mawla*-k kopogtattak az ajtón, és egyenjogúságot követeltek az arabokkal; maguk mögött tudták az iszlámot, s a kegyüket kereste a forradalom, amely az iszlámra támaszkodott. II. Umar az igényeiket olcsón próbálta kielégíteni. Ennek során talán inkább indult ki vallási, mint államférfiúi szempontokból. Az iszlám nem töregett meg, nagyon is számolni kellett vele; az iszlámmal való ellenségeskedés az omajjáda birodalom bukásával fenyegetett. Egy omajjáda uralkodó tehát nem járt el a dinasztia érdekeivel szemben, ha az iszlámmal nagyon is szoros kapcsolatba került, s megpróbálta az ellenzékéről leválasztani annak szövetségét, úgy hogy a jogosult panaszokat orvosolta, s a teljesíthető igényeket megadta. Gyaníthatóan ez volt II. Umar programja. Az iszlámban kereste a közös talajt a kormányzás és a vele ellenszegülő és ellenséges erők számára. E meggyondolás alapján folytatta a megértés és a megbékélés politikáját. Nem csak a *mawla*kkal szemben. A tartományok ingerültségét is meg akarta szüntetni, mégpedig az C<sup>ir</sup>aqiaknak akarta megváltoztatni azt az érzését, hogy szíriai idegen uralom alatt állnának; mindennel ugyanolyan gondoskodással törődött. Hite szerint még a *hāriġitákat* is kielégíthette azzal, hogy belement az érveikbe, és legalább azt elérte, hogy amíg ő élt, addig hüvelyében hagyták a kardjukat. Politikai bűncselekményt nem büntetett, ám másfélékkal szemben nagyon szigorú volt. Az Alidákkal szemben is kegyes volt, elkobzott birtokukba is visszahelyezte őket — ugyanúgy mint Talha örökösét — és ősiük (i. e. Alī — szerk.) megátkozását is törölte a pénteki imából.<sup>28</sup> Ebből azonban nem következik és nem is hihető, hogy igényüket a kalifátusra szíve mélyén jogosnak ismerte volna el.<sup>29</sup> Ez a kalifa régivágású muszlim volt. A régi iszlám alapvetően nem rokonszenvezett a ši'iták legitimizmusával; még az omajjáda dinasztiát — nem jogszerű eredete ellenére — is elviselte volna, ha máskülönbön nem lett volna számára elviselhetetlen. Az C<sup>abb</sup>ászida Mansūr tett bizonyosságot II. Umar-ról, mondván, hogy ál-

talában dicséretreméltóan uralkodott, ám mégis csak egy omajjádá volt és szilárdan ragszkodott családjá előjogához (Ṭabarī, 3, 534.).

Hamer in exercitibus nihil satis prosperum nec quicquam adversum peregit, tanta autem benignitatis et patientiae fuit, ut hactenus tantus ei honor lausque referatur, etiam ab externis, quantus ulli umquam viventi, regni gubernacula praeroganti, adlatus est. Eképpen hangzik Isidorus arab-bizánci folytatójának az ítélete e kalifáról (§ 38). Szándékai mindenképpen jók voltak, s talán a bölcsességet sem nélkülözték. Azt aligha lehet megmondani, hogy mit vitt volna véghez, hiszen alig három és fél évet uralkodott. Harminckilenc éves volt, amikor meghalt a.H. 101. ragab 24/5-én (720. február 9-én) a Damaszkusz melletti Hunāšira-ban. Abu <sup>U</sup>Cubayda szerint az Omajjádak mérgezték meg, mert félték, hogy a hāriǧitáknak engedve mint arra nem méltót kizárja a trónusutódlásból Yazīd b. <sup>C</sup>Abd al-Malik-ot, akít Sulaymān ő utána jelölt ki kalifának. Ám erről az adatról a megbízható régi történetírók nem tudnak semmit. E közlésben gyaníthatóan csak a csalódás kapott hangot, hogy a reformátor idő előtt hunyta le a szemét, s utána újra csak a régi állapotok kaptak lábra.

### Jegyzetek

1. Spanyolországból kiindulva persze az ő idején hódították és erősítették meg Narbonne-ot.
2. E kalifa, teológiai elfogultsága miatt, minden politikai belátást illetően vak volt és ha nem vitatható el az, hogy egyes rendeletei az iszlámot mint olyant tetemesen előmozdították, mégis csaknem minden cselekedetével hozzájárult ahhoz, hogy a lényegében már elvilágiasodott államot a lehető legalaposabb módon szétzülessze. A rómaiak, a nagypolitika üzésére legrátermettebb nép, amelyik valaha létezett, nagyon is megfontoltan fogalmazta meg azt a tételt, hogy minden birodalmat csak ama esz-közökkel lehet fenntartani, amelyeknek megalapítását köszönheti. <sup>C</sup>Umar azonban Mu<sup>C</sup>awīya utódainak több mint realista uralkodási alapelvei helyett ideális szempon-tokat akart érvényesíteni, olyanokat, amelyeket a Koránból és a hagyományból eszelt ki. És még, ha eme – önmagában dicséretes – vállalkozás a valóságos viszonyok akárcsak közepes ismeretével valósult volna meg! Ám e hitbuzgó kalifát annyira megsüketítették teológus környezetének jelszavai, hogy még csak kísérletet sem tett arra, miszerint a Korán vezérgondolatait a saját esze segítségével alkalmazza a hitvány világra. Egyszerű logikája csak azt diktálta, hogy isten a dolgokat így és így szeretné, s hogy azok ennek következtében meg is valósíthatók. Ám, hogy az isten miképpen akarja a kalifátus kormányzását, azt a hívők számára kézzelfoghatóan megmutatta, midőn szolgálai, Abu Bakr és <sup>C</sup>Umar révén először a rebellis arabokat, majd egész Iránt, Szíriát és Egyiptomot alávetette az iszlámnak. Eszményképe eképen semmi más nem volt, mint annak a szervezetnek a gépies másolata, amit az első <sup>C</sup>Umar alakított ki az államnak, ám amit a méltatlan utódok a legfontosabb dolgokban istentelen változtatásokkal eltorzítottak. Emlékeznünk kell azonban, hogy ezeket a változtatásokat egyáltalában nem a szubjektív önkény, hanem a brutális tények súlya kényszerítette ki, így aztán magától értetődik, hogy a régi alapelvek úgy érték <sup>C</sup>Abd al-Malik és Haggāg államát, mint az ökölcsapás. Ám eme meghatóan jámbor férfiú bizakodását az efféle felismerésnek semmiféle szikrája nem világította meg. Így

törölte el rendelet útján hamarosan trónralépése után azt a Haġġāġ által bevezetett előírást, amely szerint az iszlámra áttért „védelem népe” a kincstár érdekében továbbra is fizetni tartozik a régi fejadót. Minthogy ezáltal a máshitűeknek ismét előnyös lett az iszlamizálódás, a hitbuzgó fejedelemnek – aki közben minden tartományban serény térítő tevékenységet szervezett – meglehetett az a boldogító elégtétele, hogy rövid időn belül láthatta, amint a hívők serege Keleten és Nyugaton egyaránt milliószerre növekedett. Ha ezek először látszatátérések voltak is, nem szabad elfelejtenünk, hogy a hitehagyást a muszlim jog kezdettől fogva halállal sújtotta, vagyis aki egyszer már felesküdött a Koránra, annak számára nem volt többé visszaút; így aztán később legalábbis a második nemzedék már nagyrészt jó muszlimokból állt és Allah hiveinek a számbeli fölénye a máshitűekkel szemben <sup>C</sup>Umar rendelete révén tekintélyes módon megnövekedett. Ám az államkassza ugyancsak megsínylette ezt, s ezt a hátrányt egy második rendelkezés aránytalanul fokozta. Az mindenestre még <sup>C</sup>Umar számára is világos lett, hogy a muszlimokat sújtó régi földbirtoktalom visszaállítására legalábbis abban a formában lehetetlen, hogy mindenki parancsára mondjon le arról, amit a provinciákban több mint hetven év során megszerzett. Ez különböző okokból egyszerűen technikailag lehetetlen volt. Így legalább ez a halatlan veszélyes tapasztalat elmaradt. Míg azonban a.H. 100-tól kezdődően a föld minden további eladását megtiltotta a muszlimoknak, a hívők és „a védelem népe” – orthodoxiáját sértő – jogi egyenlőségét megszüntetendő, a kalifa a muszlim birtokok – persze jogtalanul elfoglalt – földjeire többé nem az eladdig behajtott haġġāġ-ot, hanem a termés – messze kevesebb – tizedét vetette ki. Ez még nagyobb kiesést jelentett az állami bevételek terén, s annyiban sem volt praktikus, hogy mint kedvezés egyenesen holmi privilegium odiosum jellegét öltötte azokkal szemben, akik eladdig nem szereztek földet és birtokot, s többé nem is teheték. Annak pedig nem volt különösebb jelentősége, hogy ez utóbbiakat egyidejűleg az éves penzió pontosabb végrehajtása révén egyfajta kártalanítással kárpótolta, mivel ezek a penziók viszonylag nem voltak túl jelentősek, ám a kormányzat térítéseinek tömeges növekedése miatt hallatlan összegeket emésztett föl. És mindezekhez – az államkincstárt a legérzékenyebben sújtó – rendelkezésekhez járul egy – humánus ám gyakorlatidegen igazságérzet diktálta – parancs, hogy a hátrányosan érintetteknek vissza kell adni minden olyan pénzt, amit eme alattvalóktól törvénytelen nyomást alkalmazva nem a kellő mértékben hajtottak be. Hogy ez akár csak egyedi esetekben megtörtént-e, nem tudjuk; ám a legönösebb hivatalnok sem kívánhatott pompásabb alkalmat a maga számára, hogy büntetlenül fosztogathassa az államkasszát.” Ezek A. Müller szavai: *Geschichte des Islams*, I, 439 k. – szabadon Kremer után: *Culturgeschichte des Orients*, I, 174 k.

3. „A Sawād területe 10.000 négyzetfarsang (1 „paraszanga” = kb. 6 km), egy-egy farsang 10.000 közönséges, vagy 9000 hášimi könyököt ér („a közönséges könyök: ad-<sup>C</sup>dirā al-<sup>C</sup>amma” = 54,05 cm; a hášimi k. = 66,5 cm). Egy négyzetfarsang = 22.500 ġarīb (1 ġ. a korai iszlám idején = 29,5 liter, vagy 22.715 kg búza), 10.000 négyzetfarsang tehát = 225 millió ġarīb. Ebből becslés szerint levonandó a tellek, dombok, sós területek, mocsarak, utak, folyók, városok és falvak belterületei miatt kb. az egyharmad = 75 millió, vagyis még 150 millió (föld) marad. Ebből váltakozva a fele marad parlagon, s a másik felét művelik. (Az adózás szempontjából) azonban hozzájönnek az egész (háromharmad) területen szétszórt pálmafák, szőlő és más fák

(amelyeket nem a földterület nagysága szerint adóztatnak meg).” Ezek Qudāma szavai Māwardī művében, ed. Enger, 301. Hogy az összterületet hamisan és nagyra becsülték föl, azt H. Wagner mutatta ki: *Göttinger Nachrichten*, 1902. 224 kk.

4. V.ö. Juynboll-lal az indiai *Gids*, 1899. februári számában.
- 4a. Yahyā b. Ādam. *Kitāb al-ḥarāğ*, 42, 56 kk, 61, 67.
5. Ld. de Goeje glossariumát ad Tabarī, továbbá Balāḍuri, 65<sup>7</sup>, 66<sup>15</sup>; 351<sup>1</sup>, 351<sup>5</sup>, 13. Hurasan-ban gyakran mondanák *ğizya*-t és nem – a máshol elterjedtebb – *harāğ*-ot. (Tabarī, 1354, 1364 kk, 1507 kk.) Még Yahyā b. Ādam „Adókönyv”-ében is megkülönböztetés nélküli a használatuk; e műben „a föld *ğizya*-ja” teljesen szokványos.
6. Nálunk is hajdan egy parasztbirtok adómentes lett, ha egy nemesember szerezte meg, aki mint nemes adómentességet élvezett.
7. Soha nem is követeltek fejadót az újmuszlimoktól, a Kūfa-i és Basra-i *mawlā*-któl; ők csak azért érezték magukat mellőzötteknek, mert nem vették föl őket a muqātila (= „harcosok”) *dīwān*-jába és nem részesültek a penzióban; aspirációik arra irányultak, hogy ilyen téren élvezzenek egyenlő jogokat.
8. Erről bővebben ejtünk szót a Hurāsān-ról szóló 8. fejezetben, ahol utána lehet nézni.
9. Hakam b. Aiyūb at-Taqaḥī volt Hağğağ helyettese Basra-ban.
10. *Mawlā* volt Hasan al-Basrī, aki II. <sup>C</sup>Umar idején töltött be *qāḍī* tisztséget.
- 10a. Ebben az esetben is a föld- és a fejadóra ugyanazt a kifejezést használják.
11. Magától értetődőnek számított, hogy az újmuszlimok valamelyik arab táborvárosba telepedtek át. Csak a *pagani* (= „falusiak”) ragaszkodtak régi vallásukhoz.
12. Az olvasat *ğarābati-hī* helyett: *qariyati-hī*.
13. Kremer érthetetlen módon így fordítja e passzust: „Űgy tartották, hogy nem illik egy muszlimnak azokból a földekből vásárolni, amelyek a régi lakosok birtokában maradtak, mégpedig azon érvélestől való félelmükben, hogy – mondták az utóbbiak – a földbirtok visszatartaná őket a harctól és arra készítetné őket, hogy lemondjanak velük szemben a muszlimok ellenségeinek a támogatásáról.
14. *Qasm* helyett: *ğašm* olvasandó.
15. A továbbiakat csak rövidítve adjuk vissza. Kremernél a szöveg több helyütt nincs rendben, egészében azonban érthető.
- 16a. *Ğizya*-t mondanak itt is földadó értelemben.
- 16b. u.az.
17. Amit Ibn <sup>C</sup>Asākir mond a koronabirtokok megfogyatkozásáról, azt kiegészíti egy figyelemreméltó közlés, ld. Balāḍuri, 272 k és Yahyā, 45: „<sup>C</sup>Umar b. al-Ḥaṭṭāb a Sawād-on koronabirtokká tette az elsettek, az elmenekültek, a perzsa király és hozzátartozói, a posta földjeit, és a lápos területeket; az ebből befolyó bevétel hét millió dirhamra rúgott. Hağğağ idején azonban, a Garnāğim-i csata után elégették az emberek a *dīwān*-t (vagyis a tulajdonosi okmányok és kataszterek archívumát), és mindenki azt szerezte meg, ami a keze ügyében volt.” Vagyis nemcsak amiatt fenyegette a koronabirtokokat veszély, hogy a kalifák egy-egy részt elajándékoztak belőlük. Az embereket általános düh feszítette az állam, az uralkodók és a hatalmasok nagybirtokai ellen. Meg akarták semmisíteni, vagy elhomályosítani azokat a történelmi jogcímeket, amelyeken az – őket megbotránkoztató – birtokjog nyugodott.
18. Nyomós érveket lehetne találni ama állítás bizonyítására, hogy az adómentesség következtében milliók vették föl az iszlámot II. <sup>C</sup>Umar idején.

19. <sup>C</sup>Irāqban a *harāg*-föld a csatornákkal öntözött földekkel esik egybe. Csak az öntözéses földeken kívül volt tized-köteles föld.
20. Yahya, 43 szerint állítólag <sup>C</sup>Alī így szólt volna egy <sup>C</sup>Ayn Tamr-i frissen áttért föld-birtokoshoz: a te földed a muszlimokra száll át; ha akarod, fölkerekedhetsz a városba és penziót kapsz, különben mint pérőló (*qahrumān*) maradsz a földön, s a terményed egy részét beszolgáltatod nekünk.
21. Nommsen interpunctio-ját megváltoztattam, s a *preda*-t, *predia*-vá emendáltam, a következő meggondolásból: *res mobilis* = *manualia*; *res immobilia* = *predia*.
22. Ld. a 17. jegyzetet. Semmiképpen nem az ötödről volt szó.
23. Dozy, *Recherches* (1881), I, 76.
24. Wellhausen, *Skizzen*, 4, 95.
25. A földrengés a.H. 99. gumādā I. 15-én = 717. dec. 23-án volt. <sup>C</sup>Umar safar hónapban (717. szeptemberében) lépett trónra.
26. Diehl, *Histoire d'Afrique*, 1896, 591 azt állítja, hogy a kalifa megparancsolta volna Afrikában a katolikusoknak, hogy vagy térjenek át, vagy hagyják el a földet. A Monum. Germ. Epist., 3, 267-ra hivatkozik. Ám ott Gergely pápa csak arra utasítja Bonifatiust, hogy „Afros passim ad ecclesiasticos ordines praetendentes nulla rationa suscipiat, quia aliqui eorum Manichaei, aliqui rebaptizati saepius sunt probati.” Elegendő érv lenne az <sup>C</sup>Umar egy parancsát bizonyítandó, mely teljességgel ellentétes lett volna a muszlim joggal?
27. A muszlim adótvényhozás nem ismeri a vám fogalmát, csupán a *harāg*-ét és a tizedét, amelyeket azonban az utazó kereskedők megadóztatására is használ.
28. *Kitāb al-agānī*, 8, 153; Ya<sup>C</sup>qūbī, 2, 366. Weil indokolatlanul kételkedik a tényben. <sup>C</sup>Umar halála után sem vezették be ismét a hivatalos kiátkozást (Tabarī, 1482 k.).
29. A *Kitāb al-agānī*-nak <sup>C</sup>Umarról szóló része megkísérli őt titkos <sup>š</sup>i<sup>C</sup>itának ábrázolni. Ám ugyanúgy tekinthetnék őt a *hāriḡ*-ták is eszmei társuknak, ami mégiscsak diametrálisan ellentétes a <sup>š</sup>i<sup>C</sup>itákkal.

*Simon Róbert fordítása*